

ІСТОРИЯ КАРТОГРАФІЇ

УДК 94(438)

Kazimierz Kozica

Zamek Królewski w Warszawie - Muzeum

e-mail: k.kozica@zamek-krolewski.pl

MAPA BAGIEN POLESIA DANIELA ZWICKERA Z 1650 ROKU – DWA ZNANE I DWA NIEZNANE JEJ EGZEMPLARZE ODKRYTE W ZBIORACH POLSKICH

W artykule przedstawiono najnowszy stan badań nad jedną z najrzadszych map w historii kartografii polskiej – mapą bagien Polesia Daniela Zwickera (1612–1678) z 1650 r. Wrytowana i opublikowana w Gdańsku przez Wilhelma Hondiusa (po 1597–1652) uważana jest przez K. Buczka (1963) za jego najlepsze bądź jedno z najlepszych dzieł. Jeszcze do niedawna uważana była za nieobecną w polskich zbiorach publicznych, a cała dotychczasowa literatura przedmiotu wymieniała tylko dwa jej znane zachowane egzemplarze w zbiorach zagranicznych: w Dreźnie i w Wiedniu. Ostatnie badania autora pozwoliły na odkrycie jej trzeciego egzemplarza w zbiorach polskich – w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu. Czwarty egzemplarz tej mapy autor odkrył w zbiorach Muzeum Warszawy. Mało tego ten odkryty czwarty egzemplarz mapy bagien Polesia jest jej drugim stanem z tego samego roku czyli z 1650 r. (dodana m.in. informacja o bitwie tojowskiej), którego istnienie przewidywał K. Buczek (1963) na podstawie przerysu tej mapy zamieszczonego w tłumaczeniu St.B. Gorskiego dzieła o czerwcu polskim J. Hamela (Wilno 1837). Ponadto prawdopodobnie piąty egzemplarz mapy Zwickera znajduje się w obiegu antykwarycznym.

Słowa kluczowe: historia kartografii Polski, bagna Polesia, czerwiec polski, Daniel Zwicker.

Daniel Zwicker (1612–1678)¹ urodził się w Gdańsku a zmarł w Amsterdamie, studiował medycynę w Królewcu. Za namową Floriana Crusiusa (?–po 1645) zmienił wyznanie stając się członkiem sekty

¹ Najnowszy stan badań nad ustaleniem życiorysu Daniela Zwickera podaje Peter G. Bientholtz w pierwszym rozdziale (s. 1–53) swojej pracy – monografii zatytułowanej *Daniel Zwicker (1612–1678). Peace, Tolerance and God the One and Only* (Casa Editrice Leo S. Olschki, Florencja, 1997). D. Zwicker urodził się 22 stycznia 1612 r. w Gdańsku. Jego rodzina pochodziła z Lichnowy (Lichtenau) leżącej pomiędzy Gdańskiem i Malborkiem, gdzie jego ojciec Friedrich (zm. 1631) był pastorem, zanim w 1611 r. przeprowadził się z rodziną do Gdańska zostając pastorem w kościele św. Bartłomieja. Daniel posiadał kilkoro rodzeństwa, starszych braci (trzech?) i więcej niż jedną siostrę. Podobnie jak jego bracia, D. Zwicker studiował na uniwersytecie w Królewcu, na który zapisał się 6. czerwca 1629 r. Tam studiował medycynę do 1634 r., drukując dwie rozprawy naukowe wygłoszone 27.

antytrynitariuszy (zwanych także arianami, braćmi polskimi lub socynianami). Z tego powodu musiał w 1643 r. opuścić Gdańsk. Jednym z miejsc, gdzie znalazł schronienie były dobra braci Niemiryczów (polskich arian) na Polesiu i Wołyniu, gdzie zajmował się praktyką lekarską i kartowaniem Polesia. Do historii kartografii polskiej Daniel Zwicker wszedł jako autor dzisiaj bardzo rzadkiej mapy bagien poleskich wyrytowanej i wydanej w 1650 r. przez pochodzącego z Niderlandów słynnego gdańskiego rytownika i wydawcę Wilhelma Hondiusa (po 1597 Haga – 1652 Gdańsk).

Wilhelm Hondius sztuki rytownictwa uczył się zapewne w oficynie ojca, gdzie także zdobył wykształcenie artystyczne, przez co jego dzieła posiadają wszelkie znamiona rytownictwa niderlandzkiego. Okres polski działalności Wilhelma Hondiusa rozpoczął się ok. 1636 r., kiedy przeniósł się z Hagi do Gdańska. Dokładnej daty tych przenosin nie znamy, ale związana z wyjazdem aukcja jego dzieł miała miejsce 19 grudnia 1636. W roku tym już pracował na zlecenie króla Władysława IV, który obdarzył go tytułem *chalcographus, chalcoglyptes, iconographus et perspectivarum privilegiatus*². Był nadwornym rytownikiem króla Władysława IV i Jana Kazimierza.

W Gdańsku W. Hondius poza licznymi portretami władców polskich i ich małżonek, polskich magnatów i duchownych, rycinami okolicznościowymi, pracami o tematyce religijnej, a także rycinami przeznaczonymi do reprodukcji w książkach rytował i wydawał także mapy, szkice topograficzne i widoki, które przyniosły jemu największą sławę. Stanowią one dzisiaj cenne źródło wiedzy jak i też wszystkie one bez wyjątku bardzo rzadkie zabytki dawnej kartografii polskiej.

stycznia i 27. października 1634 r. Stopień doktora medycyny uzyskał natomiast dopiero podczas krótkiego okresu na uniwersytecie w Lejdzie, na który zapisał się 9. lipca 1639 r. W tym okresie D. Zwicker pracował jako lekarz w Gdańsku, brak natomiast pewnych informacji jaka dziedzina była jego specjalnością. Z jego opublikowanych prac można wnioskować, że zajmował się farmaceutyką, a raczej jatrochemią (gr. iatrós – lekarz, chemia) czyli alchemią lekarską (kierunek panujący w alchemii od XVI do XVIII wieku, mówiący że głównym zadaniem chemii jest odkrywanie nowych substancji leczniczych), natomiast według *The Menmonite Encyclopedia, IV*, s. 1051, Zwicker był okulistą, co nie znajduje jednak potwierdzenia. D. Zwicker przez lata życia w Gdańsku mieszkał w domu swojego najstarszego brata Friedricha, stąd też można przypuszczać, że jego żona musiała umrzeć wkrótce po ślubie oraz że nigdy nie ożenił się ponownie i nie posiadał dzieci. Będąc w swoich poglądach w opozycji do swoich gdańskich współwyznawców, także do swojego brata, który po śmierci ich ojca przejął jego stanowisko w kościele św. Bartłomieja, w 1643 r. Zwicker wraz grupą przyjaciół skupionych wokół Martina (Marcina) Ruara (Ruarius, 1589–1657) przeniósł się z Gdańska do leżącego nieopodal (tylko 10 km) Straszyna, który należał wtedy do Pawła Iwanickiego, ostatniego posła ariańskiego w Sejmie Rzeczypospolitej, usuniętego z Sejmu w 1658 r. P. Iwanicki był kuzynem Jerzego Niemirycza, polskiego męża stanu, magnata i opiekuna socynianizmu w Polsce W majątkach J. Niemirycza na Polesiu przebywał D. Zwicker przed 1650 r. Kilka lat później odwiedził na Morawach braci czeskich, skąd wrócił do Straszyna. W 1657 r. osiedlił się w Niderlandach, gdzie jako już luteranin żył jako autor rozpraw religijnych. Jego dzieła na ten temat zyskały wówczas duży rozgłos.

² Tytuł ten za J. Talbierską (*Aurea Porta*, s. 450). Inni autorzy podają tytuł: *S. R. M.^{tis} chalcographus privilegiatus*.

Fig. 1. Daniel Zwicker, map of Polesie marshes, first state, 1650 (Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek in Dresden, sign.: H. Polon. 23, III)

Największymi i najważniejszymi pracami Hondiusa na polu kartograficznym są³: plan odsieczy smoleńskiej (*Smolenscium urbs*, 1641), plany Wieliczki Marcina Germana (1645), mapy Ukrainy Guillaume'a Le Vasseur de Beauplana – mapa generalna 1648 i mapa specjalna 1650, mapa Polesia Daniela Zwickera (1650) oraz mała mapa Rzeczypospolitej (1652) i mapy regionalne Ukrainy oraz plany ukraińskich twierdz (1652).

Gdańszczanie, jeden z urodzenia – Daniel Zwicker i drugi z wyboru – Wilhelm Hondius byli twórcami mapy bagien Polesia – jednej z najrzadszych dawnych map polskich, jeszcze do niedawna uważanej za nieobecną w polskich zbiorach publicznych, a zarazem uważanej za najlepsze bądź jedno z najlepszych dzieł Hondiusa. Mimo że nie przedstawiała ona dużego znaczenia z kartograficznego punktu widzenia, była wielokrotnie wykorzystywana przez kartografów w XVII i w 1. poł. XVIII w. Jej szczegółowy opis ma postać:

U góry po lewej stronie środka mapy, tytuł w kartuszu (ozdobionym głową losia, dwoma psami i dwoma orłami):

Nova, et nunc primum edita, | PALUDUM POLESIAE TABULA, | quâ eas (secus' ac Geographorum | vulgus sentit) fatis' habitatas, cultas, | et pervias esse ostenditur,

³ Ich szczegółowe omówienie, zob. K. Kozica 2013.

Fig. 2. Daniel Zwicker, map of Polesie marshes, first state, 1650 (Österreichische Nationalbibliothek in Vienna, sign.: 389.030-F.K. 23, Taf. 42)

Poniżej tytułu, w dolnej części pola kartusza z tytułem: *Autore | Daniele Zwickero | Med.[icinae] D.[octore] | Curatore | Guilielmo Hondio | S.R.M.^{tis} Pol. etc. Chalcographo. | Gedani A^o MDCL.*⁴

Rytownik i wydawca: Wilhelm Hondius

Miedzioryt, 36 × 47 cm (wymiary z ramką 37 × 48 cm); skala ok. 1 : 650 000

Poniżej kartusza z tytułem, na draperii przedmowa Hondiusa: *Chalcographus Lectori Salutem. | Exhibemus tibi, Candide Lector, novam et antehac | nunquam editam aut visam Paludum Polestiae Tabulam, prout | illam Vir praecclarus D. Daniel Zwickerus, dum in Polestia | degeret, et ad varios magni nominis aegros subindè ac= | cerferetur, partim ex aliorum, partim ex propriis observatio= | nibus concinnavit, nobisq, rogantibus, ne vel in se quicquam | quod publicè prodesse posset, desiderari pateretur, libens | communicavit. Et, quanquam Autor, primâ quasi glacie | fractâ, eandem hanc tabulam pro perfectâ et accuratâ | venditare noluerit, cum tamen, hîc*

⁴ Nowa, i obecnie po raz pierwszy wydana | MAPA BŁOT POLESIA, | która wbrew powszechnemu | mniemaniu geografów pokazuje, | że są one dość zamieszkałe, uprawne | i dostępne | przez Autora | Daniela Zwickera | doktora medycyny | i staraniem | Wilhelma Hondiusa | J.K. Mości Króla pol. rytownika | w Gdańsku roku MDCL. (tłumaczenie tytułu mapy i noty wydawniczej za Z. Kawecki, H. Wernerówna, 1975, s. 8)

*id, quod res est, præ | modestiâ potius' premere, quam cum aliquâ fui laude in | publicum fateri voluîsse putamus; quandoquidem accura= | tionem ejus in novissimâ Generalis Delineationis Campo= | rum desertorum castigatione non mediocriter' jam experti | fumus: Imò, quæ hîc fortè irrepfêre, mutanda et corrigenda | aliquando, tanti non efse non dubitamus, ut propterea | tabula hæc vel ob accuratorem commendari, vel ob | novitatem suam grata esfe nequeat. Vale, lector bene= | vole, et ceptis nostris fave.*⁵

U dołu po lewej stronie, na tarczy dedykacja: *Viris | Illustri (sic) [ssimis], Magnificis, et Generofis, | Dn° [Domino] GEORGIO NIEMIRYCZ, Succa | merario Kijoviensî, | Dn° [Domino] VLADISLAO NIEMIRYCZ, Capi= | taneo Owrucensî, | Dn° [Domino] STEPHANO NIEMIRYCZ, | Fratribus Germanis, | Hæreditariis in Czerniechow, | Horoszk, Norzijnsk, etc. | Patronis et Fautoribus | suis colendis | D.[onavit]D.[edicavit]C.[onsecravit] | Autor | cum | Sculptore.*⁶

U dołu po prawej stronie, na tarczy zwieńczonej zamkniętą koroną królewską, herb Polski. U góry po lewej stronie, w ramce (podtrzymywanej przez cztery putta), legenda *Signorum et Characterum | declaratio. (Objaśnienie znaków i skrótów.)*⁷ z 22 sygnaturami.⁸ U dołu po prawej stronie środ-

⁵ Rytownik pozdrowia czytelnika. | Przedstawiamy Ci, Miły Czytelniku, nową, nigdy dotąd nie wydaną i nie oglądaną, Mapę błot Polesia opracowaną przez przesławnego męża, Pana Daniela Zwickerusa, na podstawie zarówno własnych, jak i cudzych obserwacji podczas jego pobytu na Polesiu, gdzie był raz po raz wzywany do różnych znamienitych chorych. Autor użył nam jej na naszą prośbę, aby nie chować tylko dla siebie rzeczy, która mogłaby stać się użyteczną dla ogółu. I chociaż Autor, przełamawszy pierwsze opory, dalej nie chciał zachwalać owej mapy jako doskonałej i dokładnej, to jednak sądzimy – i rzecz tak się ma istotnie – że przez skromność wolałby raczej kryć się z tym dziełem niż dać się poznać publicznie dla własnej chwały. Wszak już przy korekcie Ogólnej mapy Dzikich Pól dobrze poznaliśmy jego dokładność. Co więcej, jeśli się tu nawet wkradło przypadkiem coś, co by należało zmienić lub poprawić, nie wątpimy, że nie jest to nic aż tak ważnego, żeby nie można było polecać tej mapy zarówno ze względu na jej dokładność, jak i ze względu na jej nowość. Bądź zdrów, Łaskawy Czytelniku, i przyjmij życzliwie to nasze przedsięwzięcie. (tłumaczenie przedmowy Hondiusa za Z. Kaweckî, H. Wernerówna, 1975, s. 12)

⁶ Mężom | znakomitym, szlachetnym i wspaniałym, | Panu JERZEMU NIEMIRYCZOWI, pod- | komorzemu kijowskiemu, | Panu WŁADYSŁAWOWI NIEMIRYCZOWI, staro- | ście owruckiemu, | Panu STEFANOWI NIEMIRYCZOWI, | rodzonym braciom, | dziedzicom Czernichowa, | Moroszek, Norzyńska, itd. | Dla uczczenia | swoich Opiekunów | ofiarował, dedykował i poświęcił | Autor | i | Rytownik. (tłumaczenie dedykacji za Z. Kaweckî, H. Wernerówna, 1975, s. 26)

⁷ *Objaśnienie | znaków i skrótów* (tłumaczenie za Z. Kaweckî, H. Wernerówna, 1975, s. 11)

⁸ Są to (tłumaczenie legendy za Z. Kaweckî, H. Wernerówna, 1975, s. 11):

1. *Vrbs Antiqua Christiana.*
2. *Civitas.*
3. *Civitas primaria Palainatus.*
4. *Civitas judicialis, ubi causæ Nobilium | disceptantur.*
5. *Sedes Ducalis.*
6. *Sedes Metropolitanæ, f. Archi*piscopii Græ | corum.*
7. *Vicæ publicæ præcipuæ.*
8. *Oppidum aut [?] Civitas cum Arce.*
9. *Słoboda, Latine Nova Colonia.*
10. *Pagus.*

ka mapy, w ramce (ozdobionej dwoma puttami wykonującymi pomiary, sferami armilarnymi i dwoma rybami po bokach), trzy podziałki liniowe: *Scalae*.

Milliaria Polonica. communia. (10 — 8,8 cm), *Milliaria Ruthenica, incolis usitata.* (82/3 — 8,8 cm), *Milliaria Germanica.* (72/3 — 8,8 cm).

U dołu po prawej stronie środka mapy, w dolnej części pola kartusza z podziałkami liniowymi, nota wydawnicza powtórzona: *Guilielmus Hondius Hagâ Batavus sculpsit, cum privilegio | S.R.Maj.^{tis} in triginta Annos. Gedani Anno MDCL.*⁹

11. *Pagus cum Domo Nobilis.*
 12. *Monasterium Catholico Romanorum*
 13. *Monasterium Græcorum.*
 14. *Templum et Schola Iefuitarum.*
 15. *Synagoga f. Schola Iudaeorum.*
 16. *Kuźnia f. officina Ferraria.*
 17. *Officina fusoria.*
 18. *Pons flumini impositus.*
 19. *Pons viis publicis, locisq₃ paludosis | impositus.*
 20. *Molendinum.*
 21. *Trajectus f. Transitus cum pontone.*
 22. *Locus, ubi Coccus, Polonis Karmazy= | nowe jagody et Czerwiec dictus, | pentaphyllo potissimum, et tormentillo circa radicem adnascens, effeditur et colloquitur. Quod granum, si per noctem servetur, nec statim ipso collectionis die in for noce sicceatur, vermiculum perfectum hujus figura ... gignit, nec amplius alicuius usur, quem alias instingendis Ruthenicarum Mulierum peplis et praecinctoriis habet, manet.*
1. Dawny gród chrześcijański
 2. Miasto
 3. Główne miasto województwa
 4. Miasto z siedzibą sądu, w którym są rozstrzygane sprawy szlachty
 5. Siedziba księcia
 6. Siedziba metropolity albo arcybiskupa prawosławnego
 7. Ważniejsze drogi publiczne
 8. Miasto warowne z twierdzą
 9. Słoboda, czyli nowa osada
 10. Wieś
 11. Wieś z domem szlacheckim
 12. Klasztor rzymskokatolicki
 13. Klasztor prawosławny
 14. Kościół i szkoła jezuicka
 15. Synagoga lub szkoła żydowska
 16. Kuźnia, czyli warsztat kowalski
 17. Warsztat odlewniczy
 18. Most przerzucony przez rzekę
 19. Most na drogach publicznych i nad bagnami
 20. Młyn
 21. Miejsca przeprawy lub przejście pontonowe
 22. Miejsce, gdzie Coccus, zwany przez Polaków „karmazynowymi jagodami” lub „czerwcem”, jakby przyrasta do korzenia roślin, najczęściej pięciolistka, i gdzie się go wykopuje i zbiera. Jeżeli ziarno to przez noc się przechowa i nie wyschnie w piecu zaraz w dzień zbioru, to urodzi dojrzałego robaczka kształtu ..., który przynosi tylko ten pożytek, że służy do barwienia zapasek spódnicowych Rusinek.

⁹ W tłumaczeniu: *Wilhelm Hondius Holender rytował, z przywilejem | J.K. Mości na 30 lat. W Gdańsku roku MDCL.*

Fig. 3. Daniel Zwicker, map of Polesie marshes, first state, 1650
(Biblioteka Raczyńskich in Poznań, sign.: M II 971 / 5706)

Mapa ta szczegółowo opisana i opracowana została przez nie kartografów Zbigniewa Kaweckiego i Halinę Wernerówną w jedynej jak do tej pory większej rozprawie na jej temat zatytułowanej: *Opis mapy gdańszczanina Daniela Zwickera (1650) z rozmieszczeniem czerwca polskiego *Porphyrophora polonica* (L.) (Coccoidea) na Polesiu, uzupełniony dwiema mało znanymi pracami z XVII wieku*, Ossolineum, Wrocław 1975, ss. 60, „Memorabilia Zoologica” 27. Autorzy ci wprawdzie skupieni na zoologicznym aspekcie treści tej mapy dołączyli to swej pracy także aktualny dla nich stan badań nad tą mapą D. Zwickera od strony historii kartografii polskiej. Do pracy dołączyli więc cenny opis historii mapy wraz z przytoczeniem i tłumaczeniem jej oryginalnej łacińskiej nazwy, tłumaczeniem legendy i dedykacji bez przytaczania ich łacińskiego oryginału z mapy oraz reprodukcję na osobnej wklejce według oryginału z Sachsische Landesbibliothek w Dreźnie. Dla autorów tych z ich punktu widzenia najcenniejszą na tej mapie jest informacja o zaznaczeniu na niej miejsc występowania czerwca polskiego *Porphyrophora polonica* (L.) (Coccoidea). Głównym terenem występowania czerwca polskiego były ziemie Rzeczypospolitej, a zwłaszcza jej wschodnie tereny, gdzie znajdowano go i zbierano w dużych ilościach. D. Zwicker na swojej mapie zaznaczył miejsca jego występowania na Polesiu. I dlatego też słusznie uważają tę mapę za jedyną, która podaje taką osobliwą wiadomość w połowie XVII w. Owad ten jest opisany w legendzie ostatnią szczegółowo

objaśnianą sygnaturą w postaci krzyżyka, przedstawiającą: *Locus, ubi Coccus, Polonis Karmazj= | nowe jagody et Czerwiec dictus, | ... manet.* (razem 11 wierszy, szczegółowo zob. przypis 8, pkt. 22.). Sygnaturę tę znajdujemy na mapie przede wszystkim nad rzeką Uszą (*Ufza flu.*) na obszarze wokół miasta Uszomir (*Uszomir*)¹⁰ i przedstawia ona występowanie czerwca polskiego, owada z podrzędu czerwców, żyjącego na korzeniach roślin, głównie czerwca trwałego. W średniowieczu larwy czerwca były powszechnie używane do otrzymywania ogromnie cennego surowca w celu uzyskania czerwonego barwnika, zwanego karmazynem lub szkarłatem powszechnie używanego do barwienia tkanin wełnianych i jedwabnych. Ponadto wydzielany przez nie szelak był niezbędny np. do produkcji laki do pieczętowania czy przy wyrobie mebli. W połowie XVII w. czyli wtedy kiedy była wydana mapa D. Zwickera czerwec polski utracił już swoje znaczenie jako barwnik z okresu średniowiecza, ponieważ po odkryciu Ameryki stopniowo wyparty został przez karmin pochodzący z koszenili.

O czerwcu polskim pisało wielu autorów począwszy od XVI w. (zob. Z. Kawecki, H. Wernerówna, 1975, s. 13–14). Wzmiankę o nim można nawet znaleźć w polskich przekładach Biblii: w Biblii Brzeskiej (1563) i w Biblii Wujka (1599). Występował on niewątpliwie dawniej w całej Polsce, a jak podaje H. Wernerówna (1971) także i dzisiaj jest on gatunkiem u nas rozpowszechnionym. O znaczeniu eksportu czerwca polskiego w dawnych czasach i i uzyskiwanych z niego dochodów świadczą m.in. specjalne zarządzenia celne jeszcze z 1601 roku (zob. Z. Kawecki, H. Wernerówna, 1975, s. 14). Natomiast D. Zwicker jako autor rozpraw religijnych na pewno znał różne przekłady Biblii, także polskie katolickie jak i innowiercze, być może dlatego na swojej mapie zaznaczył miejsca jego występowania na Polesiu.

Wbrew tytułowi, mapa przedstawia tylko niewielką część Polesia kijowskiego (Polesie południowo-wschodnie), choć na północy sięga po Prypec (*Przjipiec flu.: five Pripetius.* lub tylko *Przjipiec flu.*) i Dawidgródek (dwa oddzielne miasta: *Dawidow* i *Horodak | vel | Grodek*). Obszar ten położony jest nad górną Uszą i Teterewem (*Cięcieref flu.*), który błędnie uchodzi do Prypeci a nie do Dniepru (*Borijfthenes fl.: nunc Nieper.*)¹¹. Poza tym gęstość miejscowości na mapie wyraźnie wskazuje, że dobra będące w posiadaniu współwyznawców D. Zwickera – braci Niemiryczów: Jerzego

¹⁰ Łącznie na mapie D. Zwickera znajdujemy osiem pewnych stanowisk występowania czerwca polskiego na Polesiu. Są to:

- *Uszomir* – trzy stanowiska,
- *Domolocz* – jedno stanowisko,
- *Bialożyca* – dwa stanowiska,
- *Cholosna* – jedno stanowisko,
- *Ifaiki* – jedno stanowisko.

Z. Kawecki, H. Wernerówna, 1975, s. 15 piszą jeszcze o dziewiątym – prawdopodobnym stanowisku koło miejscowości *Gifsa* nad rzeką *Yrfza flu.*, ale piszący te słowa na znanych mu egzemplarzach mapy D. Zwickera nie znajduje tam takiej sygnatury.

¹¹ Zob. K. Buczek 1963, s. 62, przypis 216.

Ryc. 4. Lithographic reproduction by Józef Oziębłowski from a copy of the second state of the map by Daniel Zwicker from 1650 attached to the translation by Stanisław Batys Gorski of the work by J. Hamel Wiadomość historyczna o czerwcu araratskim i polskim, Wilno 1837 (author's private collection)

(1612–1659)¹², Władysława (1619–1653)¹³ i Stefana (1626/30–1684)¹⁴, dziedziców odpowiednio Horoszek (*Horoszk*), Norzyńska (*Norzynsk*) i Czerniechowa (*Czerniechow*) są jej główną treścią. Nie zaskakuje zatem także i

¹² **Jerzy Niemirycz** herbu Klamry (1612 Owruć–1659) – podkomorzy kijowski, kanclerz ruski (1658), polityk Rzeczypospolitej Obojga Narodów pochodzenia ruskiego, jeden z najbardziej wpływowych arian Rzeczypospolitej. Bronił praw innowierców i żądał odrębnego statusu dla ziem ruskich w ramach Rzeczypospolitej. Po 1655 agent szwedzki na Ukrainie, współtwórca ugody hadziackiej 1658. W grudniu 1648 Jerzy wspólnie z braćmi Władysławem i Stefanem dokonali ostatecznego podziału majątku po rodzicach. Otrzymał on miasteczka Horoszki (w którym założył swoją rezydencję), Belkę, Chotyńówkę, Niemirówkę, Rafałów i Zubrynkę oraz ponad 30 wsi. Dobra te powiększył drogą zakupów (m.in. majątki nad Worskłą i Orelą) stając się w przeddzień wybuchu postania kozackiego jednym z największych latyfundystów na Ukrainie (PSB t. 22 s. 811–816; internetowa Encyklopedia PWN).

¹³ **Władysław Niemirycz** herbu Klamry (1619–1653 Lublin), arianin, starosta owrucki od 1647 r. W grudniu 1648 r. w wyniku podziału majątku po rodzicach dokonanego w Toruniu otrzymał kilka miasteczek (m.in. Norzyńsk) oraz przeszło 30 wsi. (PSB t. 23, s. 1)

¹⁴ **Stefan Niemirycz** herbu Klamry (ur. między 1626 a 1630, zm. 1684), działacz ariński, kasztelan i wojewoda; od 1661 podkomorzy kijowski, 1664–1680 na emigracji w Brandenburskiej, gen. artylerii elektora; od 1680 katolik i kasztelan kijowski, od 1682 wojewoda kijowski. W grudniu 1648 r. w wyniku podziału majątku po rodzicach dokonanego w Toruniu otrzymał miasteczka: Przyborsk, Czerniechów i Toporzyszczce oraz 35 wsi. (PSB t. 22 s. 820–824; internetowa Encyklopedia PWN).

fakt, że jest ona im dedykowana, być może także w podziękę za udzieloną D. Zwickerowi gościnę i pomoc. Jest to także jedyny fragment mapy, który mógł być oparty na mniej lub bardziej systematycznych pomiarach, prawdopodobnie wykonanych przez Józefa Naronowicza-Narońskiego przed 1645 r. (St. Alexandrowicz 2012, s. 144, przypis 289). Pozostały obszar Polesia przedstawiony jest stosunkowo ubogo, z pominięciem sporej części rzeczywiście występujących tam bagien. Na mapie występuje względnie duża ilość dróg i informacji wzdłuż nich. Po wielu z tych dróg zapewne sam Zwicker podróżował, co łatwo udowodnić na przykładzie drogi do Kijowa (*Kijow*) za pomocą szczegółu, który był do tej pory pomijany w literaturze przedmiotu. Na mapie przedstawiono klasztor *Pieczar* (powinno być *Pieczary*, dzisiejsza Ławra Peczerska) na południe od Kijowa, słynne miejsce pielgrzymowania i siedziba w tamtych czasach prawosławnego metropolity kijowskiego. Świętość tego miejsca związana jest z pieczarą w skale wapiennej, w której znajdują się z mumifikowane ciała kilku męczenników. Mapa Zwickera posiada u dołu po prawej stronie długą notę (15 wierszy)¹⁵ dotyczącą tej pieczary. Mówi ona, że Zwicker osobiście odwiedził to miejsce, kiedy był lekarzem w służbie prawosławnego metropolity kijowskiego Piotra Mohiły (1596–1647).

Pomimo błędów w przedstawionej treści, szczególnie w przebiegu kilku rzek, mapa Zwickera zawiera wiele interesujących informacji i szczegółów dotyczących gospodarki i osadnictwa (rodzaje wsi i miast oraz ich funkcje). Dane tego typu mogły pochodzić jedynie z jego własnej wiedzy o tym terenie. Szczegółowo wymienia je zamieszczona na mapie legenda z odpowiadającymi im sygnaturami (zob. przypis 8.).

Jak podaje Z. Kawecki i H. Wernerówna, 1975, s. 25 za S. Kotem (1960), Jerzy Niemirycz (lub wspólnie z braćmi) był głównym fundatorem sponsorującym powstanie i wydanie mapy. Jest on w historii Rzeczypospolitej jedną z najbardziej barwnych i zarazem kontrowersyjnych postaci XVII-wiecznego szlachcica – *gente Ruthenus, nativus Polonus*. Był on zdolnym i wszechstronnie wykształconym magnatem kresowy znającym Europę

¹⁵ Jej postać to: *Cryptæ feu | meatus fubter : | ranei duplices, | Pieczary dictæ, S. | Antonii scilicet, et S. Theodofii, ceu | receptorum Patronorum Kyovi= | enſium; in quibus Rutheni cadavera | Sanctorum fuorum in-corrupta ſervant, | perogrinantibusq, cum recitatione miracu= | lorum, á ſingulis (ut creditur, inq, Paterico | latius exponitur,) editorum, ſpectanda proponunt. | Hæc et á nobis aliquando luſtr atæ ſunt, cum | :ab ipſo Metropolitâ p. m. Il-luſtrif.º Dnº | Petro Mohila, ad ſupremæ Valetudinis ſuæ | curam agendam accerferemur.*

W tłumaczeniu: Krypty, albo dwa podziemne korytarze, zwane Pieczarami, mianowicie św. Antoniego i św. Teodozjusza, uznawanych za patronów Kijowa, w których Rusini przechowują w nienaruszonym stanie ciała swoich świętych i pielgrzymującym, przy wtórce czytanych na głos [opisów] cudów przez każdego z nich (jak się wierzy i obszerniej przedstawia w Pateryku) dokonanych, pozwalają oglądać. Te [krypty] i ja niegdyś obejrzałem [tj. zwiedziłem], kiedy przez samego Metropolitę, świętej pamięci Prześwietnego Pana Piotra Mohyłę, zostałem powołany, by mieć staranie o jego jak najlepsze zdrowie (tłumaczenie: Zbigniew Kolek, za co autor serdecznie dziękuje).

Zachodnią, właścicielem ogromnego majątku i wielu włości (14 miast i 50 wsi), podkomorzym kijowskim, prawą ręką hetmana kozackiego Iwana Wyhowskiego (?–1664), a potem jednym z twórców Ugody Hadziackiej (1658). Powierzył on D. Zwickerowi wykonanie mapy kijowskiej części Polesia, choć być może inicjatywa jej wykonania wyszła od samego autora, który chciał w ten sposób odwdziaczyć się Niemirycom za wieloletnią opiekę i życzliwość. Z treści zawartej w tekście *Chalcographus Lectori Salutem*. (Rytownik pozdrawia czytelnika) znajdujemy jednak informację, wg której D. Zwicker jako lekarz przebywający kilkakrotnie na Polesiu najprawdopodobniej wykonał swoją mapę początkowo nie planując jej opublikowania. Jej wydanie mogło nastąpić po Ugodzie Zborowskiej (17. sierpnia 1649 r.) na skutek sugestii Jerzego Niemiryca, który powraca do swoich włości. Wiązało się to być może także z jednomyślną decyzją sejmiku, który powierzał J. Niemirycowi obronę kijowskiego Polesia przed nadciągającymi ponownymi ruchami kozackimi.

Wydanie tej mapy należy widzieć w bliskim związku z równoczesnym (równoległym) redagowaniem przez W. Hondiusa map Ukrainy Guillaume’a Le Vasseur de Beauplana – mapy generalnej (1648) i mapy specjalnej (1650). Najwcześniejsze ślady wykorzystania informacji Zwickera (wprawdzie Hondius wydał tę jego mapę w 1650 r., ale jej rękopis z pewnością był już w jego rękach jakiś czas wcześniej) najprawdopodobniej można znaleźć na krótko przed 1650 r., na poprawionym wydaniu (stan drugi, także z 1648 r.) mapy generalnej Ukrainy z 1648 r. Guillaume’a Le Vasseur de Beauplana (zob. K. Kozica 2013, mapa 3). Na tej mapie generalnej Ukrainy Hondius na obszarze Polesia na południowy-zachód od Czarnobyli (*Czernobel*) dodał kartusz z notą: *NB | Tractus ille quondam Paludinofus | postea excoli caepit nunc autem | Civitatibus et Villis refertur | est*; natomiast nota *NB: | Olim Paludes | nunc | Civitatis Polefiae* zastąpiła wcześniejszą nazwę *Paludes Polefiae*; zmianie uległ także rysunek rzeki *Cieceref flu.* (Teterew) i *Ufza flu.* (Usza).

„Nowa i obecnie po raz pierwszy wydana Mapa bagien¹⁶ Polesia” Danieła Zwickera została wyrytowana i wydana w 1650 r. w Gdańsku jako mapa formatu folio przez Wilhelma Hondiusa. Jak już napisano jest to bardzo rzadka mapa. Twierdzenie takie było przez wiele lat podparte powszechnym stanem wiedzy, a jeszcze do niedawna w literaturze przedmiotu podawano, że do naszych czasów najprawdopodobniej zachowały się tylko dwa jej egzemplarze, które znajdują się poza granicami Polski:

¹⁶ Z. Kawecki, H. Wernerówna, 1975, s. 8, zob. także powyżej przypis 4) tłumaczą tytuł tej mapy jako *MAPA BŁOT POLESIA* używając słowa „błota”, a nie „bagna”. Autor jednak zdecydował się na tłumaczenie łacińskiego słowa *palūdum* w liczbie mnogiej jako bagna, także ze względu na powszechne używanie tego terminu do określania tego właśnie elementu środowiska geograficznego powszechnie występującego na Polesiu. Zob. takie tłumaczenie już w: K. Kozica, *Dantiscum Emporium*, G77/2, s. 194. Także S. Alexandrowicz 2012 w podpisie tej mapy pod reprodukcją 27 używa takiego terminu.

- w Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek w Dreźnie (sygn.: H. Polon. 23, III) (zob. ryc. 1) zamieszczona w *Atlas Poloniae* (t. 1–4, 1790) należącym do zbioru króla Fryderyka Augusta i w

- Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu (sygn.: 389.030-F.K. 23, Taf. 42; w 23. tomie Atlasu Van der Hema¹⁷; egz. kolorowany, niektóre elementy złotem!) (zob. ryc. 2).

Taki stan wiedzy prezentowali również wielokrotnie już tutaj cytowani Z. Kawecki i H. Wernerówna (1975). W swej pracy korzystali i w niej zreprodukowali na wklejce w pomniejszeniu egzemplarz drezdeński, pisząc o egzemplarzu wiedeńskim jako mniej czytelnym (s. 15), zapewne ze względu na to iż jest on kolorowany. Ich poszukiwania w dostępnych im polskich zbiorach publicznych nie przyniosły pozytywnego rezultatu. I jak piszą słusznie także katalog M. Łodyńskiego (1961–1968) jej nie wykazuje. Także K. Buczek (1963, s. 62, przypis 216, pomniejszona ryc. XXIX.) w swoim monumentalnym dziele i w jego poprawionym angielskim tłumaczeniu (1982, s. 76–77 oraz przypis 279 i 280, pomniejszona ryc. 36.) posługuje się silnie pomniejszoną reprodukcją fotograficzną egzemplarza wiedeńskiego pochodzącą z Pracowni Historii Geografii i Kartografii Instytutu Geografii PAN oraz przytacza oryginalny prawie cały tekst przedmowy W. Hondiusa (*Chalcographus Lectori Salutem.*). O egzemplarzu drezdeńskim nie wspomina. Jednak pierwszy o tej mapie pisał E. Rastawiecki na s. 155 w swej *Mappografii dawnej Polski* (Warszawa 1846) w rozdziale XI. – *MAP-PY WODNE*. pod poz. 1., przytaczając jej tytuł, komu była dedykowana oraz notę wydawcy oraz określając ją jako „nader ciekawa mappa *Bagien Pińskich*, znajduje się w zbiorze mapp Polskich Biblioteki Drezdeńskiej”. Również ten egzemplarz drezdeński pod pozycją 6. na s. 17 wymienia J.C. Block (1891) w swojej pracy opisującej prace graficzne Wilhelma Hondiusa. Także tylko ten egzemplarz drezdeński wymienia Estreicher (t. XVIII, s. 257). Natomiast B. Olszewicz w swej *Kartografii polskiej XVII wieku* (1931) pod poz. 73. przytacza tylko pierwsze słowa tytułu mapy D. Zwickera powołując się na Rastawieckiego i Estreichera oraz dodaje mało precyzyjną informację o reprodukcji mapy załączonej do dzieła Hamela *Wiadomość historyczna o czerwcu araratskim i polskim* (Wilno 1837) w tłumaczeniu St. Górskiego [sic, powinno być Gorskiego].

¹⁷ Laurens van der Hem (1621–1678) amsterdamski patrycjusz, adwokat, bibliofil, kolekcjoner map. Posiadany 12-tomowy *Atlas Maior* J. Blaeua rozszerzył do 46 tomów zawierających ponad 2400 map, szkiców i widoków miast, portów, budowli różnych kartografów i wydawców, na zamówienie kolorowanych (także złotem!) przez słynnego ówczesnego iluminatora map Dirka Jansz. van Santen (1637/38–1708) oraz innych kolorystów. Atlas ten, obecnie przechowywany w Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu, określany jest jako Atlas Van der Hema (ew. Atlas Blaeua – Van der Hema) lub Atlas księcia Eugene Savoya (1663–1736), austriackiego generała, który zakupił go od spadkobierców Van der Hema na aukcji w 1730 za cenę 22 tys. guldenów. W 1737, rok po śmierci generała, atlas ten nabył cesarz Karol VI (1685–1740, cesarz od 1711), później trafił do zbiorów biblioteki w Wiedniu.

Było to tłumaczenie dwóch dzieł: pracy Josepha Hamela (1788–1861 lub 1862) opublikowanej w 1834 r. w Sankt Petersburgu w języku niemieckim o czerwcu polskim, które ukazało się nakładem Cesarskiej Akademii Nauk oraz dołączonej do niej jako jej uzupełnienie pracy J.F. Brandta. Jak już napisano przekład tych prac na język polski ukazał się już 1837 r. w Wilnie nakładem i drukiem A. Marcinkowskiego. Tłumaczem był znany wileński przyrodnik i autor licznych publikacji Stanisław Batys Gorski (1802–1864). Do tego polskiego tłumaczenia Gorski dodał swoją oryginalną rozprawę pt. *Ogólny rys życia, obyczajów i charakterów czerwca polskiego (Porphyrophora polonica)* opartą głównie na wcześniejszych pracach różnych autorów, która zawiera liczne sprostowania i uzupełnienia odnoszące się do czerwca polskiego i w sposób istotny wzbogaca pracę J. Hamela. Do tłumaczenia Gorskiego dołączony został przerys (więcej o nim, zob. poniżej) mapy D. Zwickera z 1650 r., której to samej mapy Hamel nie widział. Dlatego pisząc swoją pracę szukał jej, zwracając się do potencjalnych jej posiadaczy z prośbą o jej wypożyczenia. W tłumaczeniu Gorskiego (1837, s. 31) tekst tej prośby brzmi następująco (za Z. Kaweckiego, H. Wernerówna, 1975, s. 20–22): „Roku 1650 Doktor Daniel Zwicker w Gdańsku (u Gondiusa [tj. Hondiusa]) wydał kartę błot Poleskich: *Tabula paludum Polesiae* (rozciągających się wzdłuż Prypeci w Grodzieńskiej i Mińskiej Gubernii), na której mają być wskazane miejsca, gdzie się czerwec polski wydobywa. Nie możemy tu nie wynurzyć życzenia, aby posiadający tę kartę raczył ją udzielić na czas krótki albo kopię jej przesłać cesarskiej Akademii Nauk. W Petersburgu nigdzie się jej odkryć nam nie udało”¹⁸. Do tego tekstu Hamela tłumacz dodał następującą uwagę (1837, s. 32; za Z. Kaweckiego, H. Wernerówna, 1975, s. 22): „Kartę tę, o której tu P. [Pan] Hamel wspomina, rzeczywiście bardzo rzadką, mieliśmy sobie łaskawie udzieloną z szacownego zbioru JW. Hrabiego Adama Chreptowicza¹⁹ i wierny jej przerys, ile to być mogło,

¹⁸ Wersja oryginalna, niemiecka, za Z. Kaweckiego, H. Wernerówna, 1975, s. 20: *Im Jahr 1650 gab der Doctor Daniel Zwicker zu Danzig (bei Gondius) eine Karte über die in Polehssien (längst dem Prypet im Grodnischen und Minskischen Gouvernement) befindlichen Sümpfe (Tabula paludum Polesiae) heraus, auf welcher der Ort angegeben ist, wo polnische Cochenille ausgegraben wird. Ich kann nicht umhin den Wunsch zu äussern, dass, wenn Jemand diese Karte besitzt, er der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, entweder die Karte selbst auf kurze Zeit zur Ansicht, oder eine Copie davon gütigst zukommen lassen möge; ich habe sie in St. Petersburg nirgends finden können.*

¹⁹ Adam Chreptowicz (1768–1844), syn Joachima, odziedziczył po ojcu Szczorse. Po bezdzietnym Adamie Szczorse odziedziczył jego brat Ireneusz (1775–1850), a potem jego syn Michał (1809–1892), na którym wygasta męska linia. Cała jego wielka fortuna wraz z nazwiskiem i tytułem hrabiowskim przeszła na siostrzeńców, Rosjan Butenjewów, synów Marii Chreptowiczówny, żony dyplomaty rosyjskiego Apolinarego Butenjewa, którzy odąd zaczęli nosić nazwisko podwójne Chreptowicz-Butenjew. W 1880 r. był w Szczorsach Aleksander Jelski, który pozostawił z tych odwiedzin obszerną relację. Zachwycał się m.in. zbiorem najrzadszych map, mieszczących się w około stu olbrzymich tekach. Z chwilą wybuchu wojny w 1914 r. i zagrożenia Szczors przez Niemców, a szczególnie przez działania artyleryjskie, wszystkie cenniejsze zbiory, w tym kolekcje sztychów, map i obrazów, przewieziono zostały do Moskwy. Po wybuchu rewolucji uległy one znacjonalizowaniu, a

tutaj przyłączamy. Wspomniany bowiem egzemplarz tej karty, nabyty wraz z wielą innymi od sukcesorów Karola de Perthes [sic, Perthées], geografa Króla Polskiego Stanisława Augusta, tak jest i uszkodzony, i dla złego wybicia w wielu miejscach do wyczytania niepodobny, że wiele napisów na niej, w przerysach tym, jako nie wyczytanych, kropkami oznaczyć byliśmy przymuszeni. Cożkolwiek bądź, pomimo najstaranniejszego przypatrywania się, nigdzie na tej karcie Błót Poleskich wzmianki osobnej o miejscach przebywania czerwca, jak chce p. Hamel, dostrzec się nam nie udało. Przysługę jednak jakąś dla przyjaciół rzeczy dawnych krajowych uczynić sądziliśmy, ogłaszając tę jej kopię, lubo niedostateczną, zwłaszcza przy takim ubóstwie i zaniedbaniu rzeczy geograficznych dawnej Litwy tyjących się (...)

Jak podaje Z. Kawecki i H. Wernerówna (1975) mapa D. Zwickera z informacjami o czerwcu polskim pomimo, że była odbita w Gdańsku nie była znana także gdańskiemu autorowi z przełomu z XVII i XVIII w. Janowi Filipowi Brejne'owi (1680–1764). W swoim pierwszym dziele z 1731 r., podobnie jak w swych późniejszych, wymienia on ogółem kilkadziesiąt pozycji literatury dotyczącej już wtedy obszernego piśmiennictwa na temat czerwca polskiego i spokrewnionych z nim gatunków, ale mapy D. Zwickera nie wymienia. Oryginału mapy zapewne nie znał również A. Jakubski (1934), który w swoim ogromnym dziele poświęconym historii czerwca polskiego nazwisko D. Zwickera zupełnie pomija w skorowidzu nazwisk, a o mapie zamieszcza tylko małą wzmiankę na s. 465. Być może wynikało to ze znajomości przez niego tej mapy tylko z przerysu zamieszczonego w opracowaniu S. Batys Gorskiego (1837), na której oczywiście brak informacji o czerwcu polskim.

Również autor monografii o Danielu Zwickerze Peter G. Bietenholtz (1997) na stronach 18–19 tylko w jednym krótkim akapicie podaje informację o tej mapie, skupiając się na podaniu przez Zwickera na tej mapie informacji o czerwcu polskim, który był eksportowany na Zachód Europy. W załączniku (*Appendix I*) prac D. Zwickera pod poz. 8. (s. 281) autor przytacza dokładny tytuł tej mapy oraz wymienia egzemplarz drezdeński i wiedeński. Ponadto zauważa on, że o ile mapa ta jako naukowe przedsięwzięcie nie była oczywiście z handlowego punktu widzenia istotnym wydarzeniem, to należy ją doceniać jako znak bliskiego połączenia wiary i biznesu w relacji pomiędzy gdańskimi socynianami i ich polskimi patronami. Także i piszący te słowa w swojej nocie o mapie D. Zwickera (K. Kozica *Dantiscum Emporium*, G 77/2, s. 194) za poprzednikami wymienia także tylko te dwa egzemplarze podając pomniejszoną ilustrację egzemplarza drezdeńskiego. J. Talbierska (2011) w swej pracy o grafice XVII wieku w Polsce poświęca twórczości Hondiusa jeden podrozdział (s. 124–139) i omawia jego dorobek, w tym prace kartograficzne (co akcentuje w podtytule!) z punktu widze-

następnie wcielone zostały do „Muzeum Izjaszcznych Isskustw”. Być może tam dzisiaj znajduje się ten egzemplarz mapy D. Zwickera z kolekcji Chreptowiczów?

nia historyka sztuki. Wymienia także wszystkie jego dzieła kartograficzne i również wymienia tylko dwa wyżej opisane egzemplarze mapy D. Zwickera powołując się zresztą na notę katalogową autora z katalogu *Dantiscum Emporium* (s. 138).

St. Alexandrowicz w swoim dziele o *Kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku* (2012) o mapie bagien Polesia Daniela Zwickera wspomina w kontekście jej prawdopodobnego autorstwa Józefa Naronowicza-Narońskiego (ok. 1610–1678) o czym pisze w przypisie 289 na s. 144. Także jemu były znane tylko dwa egzemplarze – drezdeński i wiedeński – mapy D. Zwickera. Dopiero informacja piszącego te słowa o niedawnym swoim odkryciu egzemplarza tej mapy w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu pozwoliła na zilustrowanie jako reprodukcja 27 już tego nowoodkrytego polskiego egzemplarza mapy bagien Polesia Daniela Zwickera²⁰. Było to możliwe dzięki ostatnim badaniom autora (grudzień 2011), które potwierdziły odkrycie tego trzeciego znanego egzemplarza tej mapy, i to w zbiorach polskich. Jest to zatem trzeci nam znany egzemplarz tej mapy bagien Polesia Daniela Zwickera z 1650 r., który od połowy lat 1980. znajduje się w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu (sygn.: M II 971 / 5706; zob. ryc. 3)²¹. Został on nabyty w 1985 r. ze zbiorów znanego poznańskiego kolekcjonera dr. Jerzego Młodziejewskiego²², o czym świadczy jego sygnatura (*Dr. Jerzy Młodziejewski*) opisana długopisem lub piórem (sic) na odwrocie tego egzemplarza. Znajduje się tam także nieczytelny,

²⁰ Tam też zapowiedziano ukazanie się tego artykułu o odkryciu autora (Alexandrowicz 2012, przypis 289 na s. 144).

²¹ W dniach 15.–17. września 2011 r. w Poznaniu odbyła się XXV Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii. W jej ramach miała miejsce zorganizowana w Bibliotece Raczyńskich wystawa jej najciekawszych obiektów kartograficznych. Zwiedzający tę wystawę na koniec zwiedzania otrzymali opublikowany krótki katalog zbiorów kartograficznych tej biblioteki autorstwa Kazimierza Ewicza (Poznań 1997). Lektura tego katalogu była kompletnym zaskoczeniem dla piszącego te słowa (na ten opis katalogowy zwrócił także uwagę znany kolekcjoner dawnych map Polski Piotr Gałęzowski, kiedy pod pozycją 14. (s. 71) zobaczył krótko opisaną mapę, będącą bohaterką tego artykułu. Wizyta autora w Bibliotece w dniu 6. grudnia 2011 r. pozwoliła na potwierdzenia tego odkrycia.

²² Jerzy Młodziejewski (ur. 2 lutego 1909 w Łuhinkach na Wołyniu, zm. 7 maja 1985 w Poznaniu) – polski geograf (doktor od 1935), taternik, krajoznawca, skrzypek i altowiolista (Konserwatorium Poznańskie 1927), kompozytor, dyrygent (chórów, orkiestr symfonicznych i innych), krytyk muzyczny, publicysta (sprawy muzyczne, krajoznawcze i ochrony przyrody), prelegent w radiu i telewizji. W 1927 r. zdał maturę i rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Poznańskiego. Od 1929 r. był członkiem Sekcji Turystycznej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. W 1932 r. ukończył studia geograficzne pod kierunkiem prof. Stanisława Pawłowskiego, jego praca magisterska nosiła tytuł *Morfologia grzbietowa polskich Tatr*. Od 1932 r. pracował w Wojskowym Instytucie Geograficznym i prowadził badania nad głębokością stawów w Tatrach Polskich. W 1934 r. obronił pracę doktorską *Morfologia glacialna Siwych Sadów w Dolinie Kościeliskiej w Tatrach*. Od czerwca 1940 r. do końca wojny przebywał w Oflagu II C Woldenberg (Dobiegniew). Po wojnie od 1947 r. pracował jako altowiolista w Filharmonii Poznańskiej. W 1952 r. założył w Opolu orkiestrę symfoniczną. Od 1970 r. pracował jako redaktor muzyczny Polskiego Radia w Poznaniu.

zamazany niebieskim kolorem wcześniejszy znak własnościowy. Ponadto z informacji tam zamieszczonej (już opisanej ołówkiem) dowiadujemy się, że została ona nabyta za ówczesnych 20.000 zł. Można z całą pewnością napisać, że obecnie mapa ta jest jedną z najcenniejszych dawnych map polskich w zbiorach tej biblioteki i że to ona powinna się znaleźć na wspomnianej w przypisie 21 wystawie najcenniejszych obiektów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu (zob. przypis 21).

Mapa ta według K. Buczka (1963, s. 62, przypis 216) występowała także w drugim stanie z tego samego roku z dodaną informacją o bitwie łojowskiej (31. lipca 1649) na zachód od górnego biegu rzeki Brahin (*Brahin flu.*) i miasta Brahin (*Brahin*), także z różnicami w zdobnictwie mapy (co już pomija K. Buczek), przede wszystkim herbem Klamry Niemiryczów zwieńczającym tarczę z dedykacją. Jak pisze Buczek (1963, s. 62, przypis 216) dotychczas mapa Zwickera była nam znana tylko z reprodukcji litograficznej Józefa Oziębłowskiego²³ (zob. ryc. 4)²⁴ powstałej na podstawie słabej jakości przerysu²⁵ tego właśnie stanu i dołączonej do opisanego wyżej tłumaczenia Stanisława Batys Gorskiego książki J. Hamela *Wiadomość historyczna o czerwcu araratskim i polskim* (Wilno 1837). O tej reprodukcji pisał także B. Olszewicz (1931, poz. 73). Jak już napisano egzemplarz mapy tego stanu, na podstawie którego dokonano przerysu, był źle zachowany i należał do królewskiego kartografa Karola de Perthéesa (1739–1815), który sprzedał go

²³ Józef Oziębłowski (Oziembłowski, 1805–1878), malarz, litograf, ilustrator wileński i właściciel zakładu litograficznego w Wilnie czynnego w latach 1833–1863. Wydał wiele ilustracji do dzieł historycznych (m.in. T. Narbutta, J.I. Kraszewskiego, E. Tyszkiewicza i A.N. Przędzieckiego). Jego zakład, najaktywniejszy w latach 30. i 40. XIX w., wydał ponad 700 grafik (luźnych oraz albumów) – widoków Wileńszczyzny, portretów, ilustracji, obrazków religijnych, według własnych rysunków lub innych artystów wileńskich. Mimo nierównego poziomu prac jego zakład odegrał ważną rolę w życiu artystycznym i kulturalnym Wilna, a opublikowane w nim grafiki mają dzisiaj dużą wartość historyczną i ikonograficzną.

²⁴ U góry po lewej stronie środka mapy, tytuł w kartuszu (ozdobionym głową łosia, dwoma psami i dwoma orłami): *Nova et nunc primum edita | PALUDUM POLESIAE TABULA | qua eas fecus ac Geographorum | vulgus fentit fatas habitatas, cultas, | et pervias esse ostenditur* Poniżej tytułu, w dolnej części pola kartusza z tytułem (uboższym w elementy zdobnicze w porównaniu do oryginału): *Autore | Daniele Zwickero | Med.[icinae] D.[o]ctore | Curatore | Guilielmo Hondio | S.R.M. Polon. Chalcographo | Gedani A: MDCL*

Wydawca: Józef Oziębłowski

Litografia, 35,5 × 45 cm (wymiary z ramką 37 × 46,5 cm); skala ok. 1 : 650 000

Po lewej stronie, poniżej dolnej ramki, nota: *Volna Litografować Cenzor Jan Wafzkiewicz.*, a po prawej stronie sygnatura wydawcy: w *Litog: J. Oziębłowskiego*

U dołu po lewej stronie, na tarczy zwieńczonej herbem Klamry Niemiryczów, dedykacja: *Viris | Illusttris (sic) [ssimis], Magnificis et Generosis | Dn. [Domino] GREORGIO NIEMIRY CZ, Succa | merario Kijoviensi | Dn. [Domino] WLADISLAO NIEMIRY CZ Capi | taneo Owrucensi | Dn. [Domino] STEPHANO NIEMIRY CZ | Fratibus Germanis | Haereditariis in Czerniechow | Horki, Norzijińsk etc. | Patronis et Fauloribus | suis colendis | D.[onavit]D. [edicavit]D.[Consecravit] | A.Autor, | S.S*

²⁵ K. Buczek (1963, s. 62, przypis 216) podaje także, że mapa D. Zwickera była nam znana jeszcze z reprodukcji litograficznej sporządzonej z tego przerysu pod koniec XIX w. staraniem Żegoty Paulego (właściwie do 1831 r. Ignacy Pauli, 1814–1895), co powtórzył autor w swojej nocie o mapie D. Zwickera w katalogu *Dantiscum Emporium*, G77/2, s. 194.

Joachimowi Chreptowiczowi (1729–1812) do jego zbiorów szczorsowskich. Ten opublikowany przerys pokazuje jak mocno był zniszczony lub w jakich miejscach był uszkodzony ten egzemplarz wzorcowy. Mankamenty te były przyczyną umieszczenia na przerysie sygnatury literowej A w miejscu kartusza z legendą, wykropkowania nieczytelnego fragmentu *Chalcographus Lectori Salutem*. (Rytownik pozdrawia czytelnika) oraz całej długiej noty o Ławrze Peczerskiej u dołu po prawej stronie mapy. Dlatego poniżej dolnej ramki znalazło się stosowne objaśnienie: *Miejsce literą A oznaczone było woryginale [sic] wycięte, miejsca kropkami oznaczone nie mogły być [sic] wyczytane*. Ponadto wiele miejscowości posiada nazwy zupełnie zmienione w porównaniu do oryginału. Jak podaje Buczek, z tego przerysuj przez długie lata była nam znana ta mapa D. Zwickera. Na przerysie tym treść informacji o bitwie łojowskiej ma postać: *V. Sub Hoc Signo* [sygnatura dłoni wskazującej kierunek miejscowości *Loiowogrod*] | *A° Dni 1646*. [sic, powinno być 1649] *d. 31. Julii ad Loiowogrod* | *Princeps Jaunosius Radziwill Lithuaniae* | *Generalis Triginta Sex Millia Cosacorum* | *Rebellium profligavit Ducomque corum* | *Michaelom Krzyczewski* | *coepit*

30. stycznia 2013 r. autorowi udało się odkryć, odnaleźć jeszcze jeden egzemplarz tej bardzo rzadkiej mapy bagien Polesia Daniela Zwickera w zbiorach Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, obecnie Muzeum Warszawy²⁶ (sygn. MHW-15193 lub nowa sygn. 8599). Jest to zatem jej czwarty, a drugi egzemplarz w publicznych zbiorach polskich! Co więcej, po dokładnym zbadaniu tego egzemplarza okazało się, że jest to egzemplarz jej drugiego stanu (zob. ryc. 5), którego istnienie przewidywał K. Buczek na podstawie przerysu tego właśnie stanu, dołączonego do tłumaczenia Stanisława Batys Gorskigo książki J. Hamela *Wiadomość historyczna o czerwcu araratskim i polskim* (Wilno 1837). Rzeczywiście zgodnie z przewidywaniami na egzemplarzu tego drugiego staniu także z 1650 r. na zachód od górnego biegu rzeki Brahin (*Brahin flu.:*) i miasta Brahin (*Brahin*) znajduje się dodana informacja o bitwie łojowskiej, która oczywiście ma postać poprawniejszą od tej na przerysie. Jej postać to: *V. Sub hoc Signo* [sygnatura dłoni wskazującej kierunek miejscowości *Loiowogrod*] | *A° Dñi 1649 die 31 Julii ad Loiowogrod*, | *Princeps Janussius Radzivil Lithuaniae* | *Generalis, Triginta Sex Millia Cofacorum* | *Rebellium profligavit, Ducemq₃ corum* | *Michaelem Krzyczewski* | *caepit*.²⁷ Odnalezienie takiego egzemplarza stanu drugiego także z 1650 r. mapy bagien Polesia Daniela Zwickera jest wielkim odkryciem i uzupełnieniem naszej wiedzy o dawnych mapach Polski,

²⁶ 3. kwietnia 2014 r. podczas sesji Rady m.st. Warszawy przegłosowana została decyzja o zmianie nazwy Muzeum Historycznego m.st. Warszawy na Muzeum Warszawy.

²⁷ W tłumaczeniu: Zobacz pod tym znakiem [sygnatura dłoni wskazującej kierunek miejscowości *Loiowogrod*]. 31 lipca Roku Pańskiego 1649 pod Łojowogrodem książę Janusz Radziwiłł, generał litewski, trzydzieści sześć tysięcy zbuntowanych Kozaków pokonał i pochwylił ich wodza Michała Krzyczewskiego. (tłumaczenie: Zbigniew Kolek, za co autor serdecznie dziękuje).

a także uzupełnieniem wiedzy o produkcji i działalności kartograficzno-wydawniczej rytownika Wilhelma Hondiusa w Gdańsku! Ten jedyny obecnie znany egzemplarz drugiego stanu mapy D. Zwickera znajduje się jako dodana mapa do niedatowanego *Atlas compendiosus scholasticus* z po 1720 r. augsburskiego wydawcy Matthäusa Seuttera (1678–1757), który został nabyty do zbiorów tego muzeum od osoby prywatnej w 1960 r. (!). Mało tego, w atlasie tym poza mapą D. Zwickera znajdują się dodane jeszcze kolejne trzy bardzo rzadkie mapy! Co ciekawe, wszystkich tych czterech map brak nawet w kolekcji dra Tomasza Niewodniczańskiego przechowywanej obecnie na Zamku Królewskim w Warszawie. Są to:

- tylko jeden – ósmy arkusz (miedzioryt; 42 × 55 cm; skala ok. 1 : 460 000) także bardzo rzadkiej 8-arkuszowej mapy specjalnej Ukrainy Guillaume’a (Wilhelma) Le Vasseur de Beauplana (ok. 1600–1675/85) opublikowanej po raz pierwszy w 1650 r. przez W. Hondiusa w Gdańsku. Arkusz ten przedstawia okolice Łucka (*Lucko | vel | Luceoria*), Lwowa (*Lwow | vel | Leopoli | Ger. Lemberg.*) i Lublina (*Lublin.*) i pochodzi z egzemplarza trzeciego stanu tej mapy specjalnej opublikowanej ok. 1651 (kompletne egz. m.in. w: Biblioteka PAN, Warszawa; Atlas Van der Hema – Österreichische Nationalbibliothek, Wiedeń), gdyż posiada on w kartuszu w kształcie banderoli na arkuszu 8. dodaną notę o bitwie pod Beresteczkiem (zob. także stan czwarty mapy generalnej Ukrainy z ok. 1651 r.): *Circa Beresteczium ubi hæc nota + | reperitur IOHANNES CASIMIRUS | REX POL. cecidit et in fugam verdict | 300 000 Tartaros et rebelles Cofacos | Anº1651. die 30 Junij.*

- bardzo rzadka z 1749 r. mapa (być może jedyny znany egzemplarz?) klasztorów zakonu trynitarzy²⁸ prowincji polskiej i litewskiej wraz z wido-kami 18 klasztorów²⁹ i ze spisem klasztorów na 1748 r. (*PROVINCIA S. JOACHIMI | Ord: Excalc: SSS. Trinitatis Red: Capt: | post introductionem Religiofor. sui Ordinis | A. D. 1684. in Regnum Poloniae et M. D. Lith: | Familiae Matros Redemptoris A. D. 1727. an= | nexa simulque officiose instituta.*; miedzioryt kolorowany w epoce, wymiary mapy: 36 × 47 cm; wymiary wraz z kartuszem dedykacyjnym u dołu: 51 × 47 cm; skala ok. 1 : 1 300 000). Mapa ta narysowana została przez bliżej nam nieznanego Fratera ab Angelo we Lwowie³⁰, a wyrytowana została przez wiedeńskiego

²⁸ Zakon trynitarzy sprowadzony został do Polski w 1684 r. do Lwowa przez króla Jana III Sobieskiego w okresie wojen tureckich. Ich zadaniem było wykupywanie Polaków z niewoli tatarskiej (jasyru). Działał na terenie Polski w latach 1685–1907, restytuowany w 1986 r. Obecnie jedyny dom zakonny w Polsce znajduje się w Krakowie (Podgórze), przy którym znajduje się kościół Przenajświętszej Trójcy.

²⁹ Nazwy miejscowości podane są w ich łacińskiej formie przymiotnik, do których słowo „Conventus” musi być zawsze dodane, np. *Conventus Cracoviensis*.

³⁰ Jego sygnatura w małym kartuszu u dołu po prawej stronie mapy tuż przy ramce w postaci *FR ab Ang: delin: | Leopoli.* została dodana na stanie drugim tej mapy, który nie posiada jednak poniżej dolnej ramki mapy kartusza dedykacyjnego (przycięty?). Egzemplarz warszawski stanu pierwszego poniżej dolnej ramki mapy posiada wyrytowany duży trójpolowy kartusz dedykacyjny, w którym później został odbity typograficznie tekst dedykacji dla

rytownika Johanna Jakoba Lidla (1696–1771)³¹. Mapę tą wymienia już E. Rastawiecki na s. 136. w swej *Mappografii dawnej Polski* (Warszawa 1846) w rozdziale IX. – *MAPPY DUCHOWNE*. pod poz. 5. Ponad 100 lat później w połowie XVIII w. klasztorów trynitarzy było już 13.

- szósty najrzadszy ostatni stan mapy z 1812 mapy Litwy Tobiasza Mayera (1723–1762) wg Jana Nieprzeckiego (1718–1750) z 1749 r. (*MAGN^o DVCATVS | LITHVANIAE | in fvos PALATINATVS | et DISTRICTVS DIVISVS...*, miedzioryt kolorowany w epoce, 47 × 54 cm; skala ok. 1 : 1 600 000) opublikowanej przez Spadkobierców Homanna (zob. Katalog *Imago Poloniae* II, K93/1–4).

Odnalezienie dwóch kolejnych egzemplarzy tej bardzo rzadkiej mapy bagien Polesia Daniela Zwickera z 1650 r. jest niezwykle cennym odkryciem. Bibliograficzno-biblioteczna wielkość tego odkrycia potęguje fakt, że te dwa „nowe” egzemplarze zostały odkryte w polskich zbiorach publicznych! Mało tego, jeden z nich czyli egzemplarz z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu jest pierwszym stanem tej mapy (podobnie jak dwa już nam wcześniej znane egzemplarze ze zbiorów drezdeńskich i wiedeńskich), a drugi egzemplarz z Muzeum Warszawy jest jej drugim stanem, którego istnienie sugerował jego przerys z XIX w. I jest to obecnie jedyny nam znany egzemplarz tego drugiego stanu mapy. Odkrycia te uzupełniają naszą wiedzę o dawnych mapach Polski oraz oczywiście o zasługach i działalności kartograficznej gdańskiego rytownika i wydawcy Wilhelma Hondiusa. Ponadto odkrycia te jak zawsze są wielkim wydarzeniem dla badacza, i jak zwykle zachęcają do dalszych poszukiwań i badań.

Mało tego, prawdopodobnie w obiegu antykwarycznym za granicą w kwietniu 2012 pojawił się następny, czyli piąty egzemplarz tej bardzo rzadkiej mapy bagien Polesia Daniela Zwickera z 1650 r. Niestety póki co informacja ta (także który to stan mapy) nie została zweryfikowana przez autora.

Kazimierz Kozica

THE MAP OF THE POLESIE MARSHES FROM 1650 BY DANIEL ZWICKER - TWO KNOWN COPIES, AND TWO UNKNOWN COPIES DISCOVERED IN POLISH PUBLIC COLLECTIONS

The map of the Polesie marshes from 1650 by the outstanding Socinian and physician from Gdańsk, Daniel Zwicker (1612-1678), is one of the rarest and most precious maps in the history of Polish cartography. It is also famous for showing on a map for the first time the places where a scale insect (Porphyrophora polonica) occurs. In the middle ages larvae of this insect were used to produce a valuable raw material to obtain red pigment called carmine dye. The map was engraved and published in Gdańsk by

biskupa koadiutora wileńskiego Józefa Stanisława Sapiehy (1708–1754) zakończony datą: *Die 12. Octobr. Anno D. 1749*. Takich dwóch stanów tej mapy także wcześniej literatura przedmiotu nie rozróżniała.

³¹ Jego sygnatura w kartuszu u dołu po prawej stronie mapy: *Ioh: Iacob Lidl, sculp: Vienn.*

the well-known engraver Wilhelm Hondius (after 1597-1652). According to K. Buczek (The history of Polish cartography from the 15th to the 18th century, Amsterdam 1982) the map is of little significance from a cartographic point of view, but has considerable artistic value and was probably the best map produced by W. Hondius. Until recently no copy of this map was known to exist in Polish public cartographical records/collections, and until now all published map references in Polish or other languages quoted only two known copies of the map preserved in foreign collections: in Dresden (Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek, sign.: H. Polon. 23, III) and in Vienna (Österreichische Nationalbibliothek, sign.: 389.030-F.K. 23, Taf. 42). The author's latest research brought to light a third copy in 2011, this time in a Polish public collection - the Raczyński Library (Biblioteka Raczyńskich) in Poznań (sign.: M II 971 / 5706), which was purchased in 1985 after the death of a private collector. A fourth copy of this map was discovered by the author in the Warsaw Museum (Muzeum Warszawy) in a composite atlas by Matthäus Seutter (1678-1757) purchased in 1960. What is more, this fourth copy of the map of the marshes of Polesie is the second state of the Zwicker map from the same year - 1650 (showing, among other additional details, information about the battle of Łojowogród on 31 July 1649). The existence of a second state was already presumed by K. Buczek (1963) on the basis of a copy of that state published in a Polish translation by Stanisław Batys Gorski of a work on the said insect (Porphyrophora polonica) by J. Hamel (Wilno 1837). A fifth copy of the Zwicker map is reputed to exist in the trade.

Key words: *The history of Polish cartography, the marshes of Polesie, Porphyrophora polonica, Daniel Zwicker.*